

Dvoslojnost Spinozine ontologije

MIROSLAV FRIDL

Kralja Zvonimira 47, HR-31511 Đurđenovac
miroslav.fridl@zg.t-com.hr

STRUČNI ČLANAK / PRIMLJENO: 13-05-06 PRIHVAĆENO: 19-01-07

SAŽETAK: U članku se tematizira Spinozino shvaćanje ontologijskog statusa konačnih bića koje je bilo pod znatnim utjecajem matematike odnosno geometrije. Spinoza je konačna bića (konačne moduse) stratificirao na dvije teško pomirljive razine: jedna je ona subjektivno zamišljena (upravo kao što se i matematičke entitete može smatrati tek subjektivno zamišljenim), a druga bi trebala biti zbiljska razina. Prva se razina odnosi na bit bića koju uzrokuje Bog na način imanentne uzročnosti: radi se o slijeđenju na logičkoj i spoznajnoj razini (o razlogu i posljedici), a ne o zbiljskoj razini (o uzroku i učinku). Za razliku od biti, egzistencija predstavlja drugu razinu bića: egzistenciju uzrokuje zbiljsko konačno biće na način tranzeuntnog uzroka. Prva je razina po svome ontologijskom statusu vrlo bliska matematičkim entitetima, zbog čega se rabi kvalifikacija da je Spinoza ‘geometrizirao stvarnost pod vidikom biti’. Geometrizirao je, naime, segment kojim se bavi ontologija, a to su biti konačnih modusa. U završnom dijelu članka navodi se jedan od glavnih razloga Spinozina nezadovoljavajućeg rješenja ovog ontologijskog problema, iako to nije i jedini ontologijski problem njegova sustava. Taj bi razlog bila Spinozina velika usredotočenost na etiku (a onda i na epistemologiju koja vodi ispravnoj etici), a na štetu metafizike, odnosno ontologije kao opće metafizike. Spinoza je ontologiju promatrao u funkciji epistemologije i etike, pa se govori o ‘funkcionalnoj metafizici’.

KLJUČNE RIJEČI: Razlog, posljedica, uzrok, učinak, Bog, supstancija, imanentni i tranzeuntni uzrok, bit, egzistencija.

Posljednjih godina svjedočimo svojevrsnoj renesansi Spinozine filozofije u Hrvatskoj, pri čemu se prije svega misli na pojavljivanje hrvatskih prijevoda važnih Spinozinih djela, kao što su *Etika*, *Listopisi* i *Metafizičke misli*. Dakako, sami prijevodi ne znače automatski i studiozno bavljenje dotičnom filozofijom, poglavito ne od strane velikog mnoštva onih koji su više ili manje u doticaju s njome, ali svakako predstavlja svojevrsni uvjet mogućnosti njezina raširenijeg i intenzivnijeg proučavanja. U ovom ću članku tematizirati jedno od najvažnijih, ali vjerojatno i najprijeponijih pi-

tanja Spinozine ontologije, a to je pitanje njezine dvoslojnosti. Neriješena ili loše riješena pitanja na ontologijskom planu generiraju, naravno, mnoge probleme u drugim filozofijskim disciplinama. Primjerice, može se istaknuti problem da je na temelju Spinozine ontologije teško graditi bilo kakvu etiku (iako mu je ona bila izuzetno važna, o čemu svjedoči i naslov njegova glavnog djela: *Etika, dokazana geometrijskim redom*) i to iz dva temeljna razloga: a) općeg i radikalnog determinizma koji ovaj filozof zastupa i b) nemogućnosti interakcije između konačnih modusa koji potpadaju pod različite atribute – čovjek se sastoji od konačnog modusa tijela i konačnog modusa duše između kojih načelno ne može biti interakcije jer potpadaju pod dva bitno heterogena atributa: protežnost i mišljenje.

Neću tematizirati moguće šire problematične implikacije ontologijskog problema kojim se ovdje u užem smislu bavim (stratificiranošću Spinozine ontologije), ali se općenito može reći da ontologijska razina koja sadrži stanoviti strukturni problem ne može predstavljati dobru podlogu za ostale filozofijske discipline. To poglavito važi za Spinozinu filozofiju, budući da je ona u njegovu glavnom djelu strukturirana tako da se polazi od ontologije, iz koje se potom izvode kozmologija, antropologija, epistemologija i etika. Može se tek općenito, na Hegelovu tragu, ustvrditi da otvoreni ontologijski problem spinozizma uvelike otežava poimanje prirode i svijeta, odnosno kozmosa.

U ovome se članku, dakle, govori o dvoslojnosti Spinozine ontologije ili, preciznije rečeno, o Spinozinu nerazlikovanju ili poistovjećivanju dvaju stratuma ili razina realiteta. Jedna razina uključuje dimenziju pukih razumskih entiteta (*entia rationis*), kod koje se radi tek o logičkom ili spoznajno-teorijskom načinu promatranja i koja barata terminima ‘razlog’ i ‘posljedica’. U tu razinu spadaju biti stvari, koje su unutar te razine uzrokovane imanentnim uzrokom (to su Bog ili supstancija). Druga razina uključuje dimenziju stvarnih uzročnih zbivanja kod koje se radi o zbiljskim entitetima (*entia meta/physica*) i objektivno zbiljskom uzroku i učinku. Dakle, tu je riječ o zbiljskim egzistencijama, a bića unutar te dimenzije uzrokovana su tranzeuntnim uzrokom (drugim konačnim bićima). Radi preglednosti analize i lakšeg snalaženja u ovoj problematici, tako važnoj ne samo za Spinozinu filozofiju,¹ ovaj ću problem raščlaniti na sljedeće četiri cjeline: a) od ontologijske determiniranosti do spoznajne deduktivnosti, b) razlog i posljedica – uzrok i učinak, c) bit i egzistencija i d) imanentni uzrok i tranzeuntni uzrok. Na kraju ću e) pokušati pružiti jedno obrazloženje toga zašto je kod Spinoze taj duboki problem ostao otvoren.

¹ Taj se problem provlači kroz čitav racionalizam. Usp. D. Barbarić, “Prethodne napomene o izvorištu i vidokrugu racionalizma u filozofiji”, str. 30–36.

Od ontologijske determiniranosti do spoznajne deduktivnosti

Spomenuli smo determinizam koji je prisutan u Spinozinu sustavu, te je korisno odmah pojasniti da mu je determiniranost na ontologijskom planu bila potrebna kako bi čitav filozofijski sustav mogao izgraditi po uzoru na matematički sustav. Naime, matematika je u Spinozino vrijeme slovila za najegzaktniju i najčvršću znanost,² upravo zato jer u njoj nije bilo mjesta za različita moguća rješenja, nego su se sve tvrdnje strogom dedukcijom izvodile iz prvih postavki. Kako bi se strogom dedukcijom mogle izvoditi i filozofijske tvrdnje, za to je bilo potrebno osigurati pretpostavku na ontologijskom planu, a to je upravo ideja sveopće determiniranosti bića i događanja. Drugim riječima, determiniranost je ontologijski pandan strogoj deduktivnosti koja je najbolje provedena u matematici i koja jamči jedinstvenost, valjanost i izvjesnost cjelokupnog sustava.

Spinoza je bio uvjeren da se spomenutu deduktivnost ne može ostvariti u filozofiji ako u području kojim se ona bavi vladaju i vrijede kategorije kao što su 'moguće' 'slučajno' ili 'slobodno'. Čovjek, doduše, za neke stvari ili događaje može tvrditi da su slučajni, ali tada njegov duh spoznaje maštom (*E II*, 44), što je najniža vrsta spoznaje. Ili, ako čovjek za sebe (ili druge) tvrdi da je slobodan u svome djelovanju, to je isključivo zato jer ne zna istinske uzroke koji ga determiniraju da djeluje upravo na određeni način (s tim u vezi vrlo je zanimljiva Spinozina usporedba s kamenom iz pisma 58). Spinoza, doduše, govori o slobodi, ali smatra da je slobodan jedino Bog i to u smislu da njegovo djelovanje nužno proizlazi iz njegove naravi, a ne u smislu da bi mogao stvarati ili djelovati na ovaj ili onaj način. Uostalom, Spinoza za Boga izričito kaže da nema ni razuma ni volje, pa samim time ni mogućnost slobodnog izbora (*E I*, 17, primjedba). I Božje je djelovanje, dakle, strogo determinirano njegovom naravi i može se odvijati samo na jedan način, tj. upravo onako kako se *de facto* i odvija. Drugim riječima, iz Boga sve proizlazi slijepom nužnošću upravo onako kako proizlazi. Na više mjesta u *Etici* Spinoza govori na način koji upućuje na determinizam (*E I*, 16, 26-29 itd.).

Može se još ukratko spomenuti njegov argument koji polazi od neupitne pretpostavke Božjeg savršenstva: budući da sve što jest i što se događa nužno proizlazi iz savršene Božje naravi, onda to što jest i što se događa nužno mora biti na jedincati način, jer ni Bog ne može biti savršeniji nego što jest (*E I*, 33, dokaz, primjedba 1 i 2; Spinoza čak govori o Bogu kao 'najsavršenijem' biću, *E I*, 11, drugačiji dokaz). Ukratko, determiniranost na ontologijskoj razini omogućuje jedincatu i sigurnu spo-

² Tada se, dakako, još nisu pojavili problemi vezani uz same principe matematike, zbog kojih je ona u određenom smislu izgubila na svojoj egzaktnosti i postojanosti.

znaju, koja pak sa svoje strane omogućuje jedincatu i ispravnu etiku, koja pak isključuje etički relativizam, permisivizam i egoizam, te najsigurnije dovodi do istinskog blaženstva.

Razlog i posljedica – uzrok i učinak

Rečeno je da Spinoza ne razlikuje ili poistovjećuje dvije razine realiteta, ne samo sadržajno već i terminološki. Naime, kada govori o nastajanju novih bića, tada on, kako se čini, proizvoljno rabi izraze koji pripadaju ili jednoj ili drugoj razini: ‘slijediti’ (*sequi*, *E I*, definicija VIII; *I*, 17, primjedba), ‘proizvesti’ (*producere*, *E I*, 24), ‘izražavati’ (*exprimere*, *E I*, 25, dodatak), ‘odrediti’ (*determinare*, *E I*, 29, dokaz), ‘stvoriti’ (*creare*, *E I*, 33, primjedba 2) itd. Mogu se navesti i dva mjesta iz njegove *Etike* na kojima se vrlo jasno vidi miješanje onih dviju razina ili slojeva realiteta: “Budući da je nešto trebalo biti proizvedeno neposredno od Boga, naime ono što nužno slijedi iz njegove apsolutne naravi” (*E I*, 28, primjedba), ili:

Mislim da sam ipak dovoljno jasno pokazao [...] da iz najviše moći Božje ili iz njegove beskonačne naravi beskonačno mnogo i na beskonačno mnogo načina proizlazi, a to znači da je sve nužno proizašlo i da stalno slijedi jednakom nužnošću, kao što iz naravi trokuta od vječnosti naovamo i od ovamo u vječnost slijedi da su tri kuta jednaka dvama pravim kutovima. (*E I*, 17, primjedba)

Iz posljednjeg se navoda jasno vidi da je Spinoza ‘geometrizirao stvarnost’ (tj. biti kao ključne sastavnice te stvarnosti) koja po svom sadržaju i naravi ne smije biti geometrizirana. Kao što je spomenuto, Spinoza je, kao i ostali racionalisti, bio jako očaran matematikom, kao najegzaktnijom znanosti koja nije nudila različita rješenja o istim pitanjima, kao što je to često bio slučaj u povijesti filozofije. Filozofija je, naime, nudila međusobno različita epistemologijska, ontologijska, etička i ina rješenja, što je neminovno narušavalo njezinu vjerodostojnost među drugim znanostima, pogotovo pred matematikom. Različite filozofijske postavke dovdile su i do različitih etika, etičkog pluralizma te *ipso facto* i relativizma (vrlo lako i permisivizma), što je svakako bio jedan od glavnih razloga zašto je Spinoza htio filozofiju napokon postaviti kao jasan sustav u kojemu se sve razvija polazeći od jednog principa (Boga ili supstancije) i u kojemu će etika onda biti jasno izvedena, jednako izvjesna i neoboriva kao i prethodne istine izvedene iz prve postavke (o čemu svjedoči i podnaslov njegove *Etike*).

Dakle, matematika je Spinozi predstavljala najbolji uzor za organiziranje i izgradnju filozofije u cjelini, a onda i etike u tome kontekstu. No glavni problem pritom jest to što Spinoza ne razlučuje dovoljno dobro pitanje izgradnje filozofije po uzoru na matematičku metodu i pitanje naravi

sadržaja koji je filozofiji imanentan. Jer bitna razlika je ona između matematičkih entiteta, koje je moguće tumačiti kao da su konstruirani u 'čovjekovoj glavi', te (meta)fizičkih entiteta (zbijski postojećih biti ili, drugim riječima, biti koje su bitno povezane sa svojom egzistencijom) koje čovjek, kao što se ovdje pretpostavlja, ne može konstruirati u sebi, već ih zatiče kao zbijski postojeće u vremenu i onda više ili manje uspješno u sebi proizvodi najprikladnije koncepte kadre izraziti ustroj i smisao tih entiteta.

Jedna je stvar, dakle, imati geometriju kao uzor pri izgradnji filozofije koja tumači stvarnost, a nešto je sasvim drugo geometrizirati biti kao ključne segmente stvarnosti, odnosno momente te stvarnosti shvaćati i kombinirati ih kao da se radi o matematičkim entitetima. Kada se kaže, dakle, da je Spinoza 'geometrizirao stvarnost pod vidikom biti', onda to ne znači tek to da je zbijska bića htio posložiti u jedan koherentni sustav primjenjujući strogu dedukciju (kakva je na djelu bila u geometriji te, općenitije, u matematici), nego prije svega to da je zbijske (meta)fizičke entitete (biti) sveo na ontologijsku razinu subjektivno zamišljenih geometrijskih (i matematičkih) entiteta.

Metaforički rečeno, ako je Spinozina težnja da filozofiju ustroji pomoću stroge dedukcije predstavljala prvi korak u približavanju matematici (taj prvi korak dohvaća zapravo predmet ili sadržaj filozofije tek izvana, tj. pod vidikom njegova organiziranja i izgradnje), onda sintagma 'geometriziranje stvarnosti pod vidikom biti' predstavlja drugi i radikalniji korak u približavanju matematici. Tu se jedan bitni segment filozofije, naime biti, dotiče u samoj njihovoj ontologijskoj jezgri i dubini, budući da ih se postavlja na onu istu ontologijsku razinu koju imaju, kao što je moguće tvrditi, subjektivno zamišljeni matematički entiteti. Konkretnije rečeno, Spinoza, kada govori o nastajanju svijeta, bez adekvatnog obrazloženja poistovjećuje Božje *agere* i slijeđenje stvari iz njega (kao što iz naravi trokuta slijedi da je zbroj kutova u trokutu jednak zbroju dvaju pravih kutova). Ovdje možemo navesti i razmišljanje W. Cramera, koji u svezi takvog Spinozinog postavljanja i rješavanja problema kaže: "Budući da Spinoza *agere* tako logizira, naravno da dolazi do teze o nužnom proizlaženju i do svog pojma slobode. *Deus* postaje, da tako kažemo, premisa iz koje formalno-logički slijedi. To je poistovjećivanje *ratio* i *causa*."³

Životna dinamičnost (meta)fizičkih entiteta (pod vidikom njihovih biti), prožeta vremenom i utemeljena na vremenu, ne smije, dakle, biti svedena na istu razinu s matematičkim entitetima. Pojmovi 'razlog' i 'posljedica' dijelovi su logičkog ili spoznajno-teorijskog načina promatranja (tu se može raditi o puko subjektivno zamišljenim entitetima), dok pojmovi

³ W. Cramer, *Spinozas Philosophie des Absoluten*, str. 69.

‘uzrok’ i ‘učinak’ izriču stvarno i objektivno uzročno zbivanje. Spinoza je svojim temeljnim ontologijskim postavkama o Bogu najprije onemogućio zbiljsko uzrokovanje stvari od strane Boga, pa mu je preostalo da povezanost pokuša ipak prikazati na jednoj bitno drukčijoj ontologijskoj razini, uslijed čega i dolazi do zamjene termina ‘razlog’ i ‘posljedica’ s terminima ‘uzrok’ i ‘učinak’. O tome će M. Ivaldo reći:

Spinoza je do tih nezadovoljavajućih rezultata doveden jer se u njega – i općenito u sustavima ‘racionalizma’ – miješa pojam uzroka (*Ursache*) i pojam razloga (*Grund*) [...]. Uz pojam uzroka vezan je pojam djelovanja, a ovaj je strogo vezan uz onaj vremena. U logičkoj povezanosti nemamo vrijeme, u uzročnom ga odnosu imamo. Miješanje tih dvaju koncepata nužno dovodi do stvaranja protuslovnih pojmova kao što je [...] pojam ‘vječnog vremena’, budući da se na način prešućivanja istine uzročno-vremenski slijed uvodi u logičko-nevremensku svezu, ili obratno.⁴

Poistovjećivanje uzroka i učinka u zbiljnosti s odnosom razloga i posljedice u spoznaji te zbiljnosti gotovo svi Spinozini kritičari označuju ne samo kao neodrživu, nego i kao Spinozinu samovoljnu dogmatsku premisu.⁵

Bit i egzistencija

Drugi aspekt koji osvjetljava ovdje tematiziranu problematiku tiče se raslojavanja konačnih bića na njihovu bit i egzistenciju. Budući da je pitanje raslojavanja konačnih bića na bit i egzistenciju usko povezano s pitanjem imanentnog i tranzeuntnog uzrokovanja, ovdje će već biti anticipirana problematika sljedećeg odsječka.

Spinoza je mislio da Bog, kao *causa immanens*, može uzrokovati konačne moduse jedino ‘iznutra’, što bi značilo da ih može uzrokovati jedino u njihovoj unutarnjoj (i vječnoj) strukturi ili biti. Pritom se, preciznije rečeno, ne radi o uzrokovanju (kao što zbiljski uzrok uzrokuje svoj učinak), već o slijedenju (posljedica slijedi iz svog razloga kao što i matematičke istine slijede iz prvih definicija i postavki). Isti ti konačni modusi mogu u svojoj zbiljsko-vremenitoj egzistenciji biti uzrokovani jedino od strane nekog drugog konačnog modusa, koji je za njih *causa transeuns*. Dakle, zbiljsko uzrokovanje zbiljskih konačnih modusa moguće je jedino od strane drugih, već postojećih, konačnih modusa:

Svaka pojedinačna stvar ili svaka stvar koja je konačna i koja ima određeni opstanak može opstojati i može biti određena da čini samo ako je određena

⁴ M. Ivaldo, *Introduzione a Jacobi*, str. 60.

⁵ Usp. M. Walther, *Metaphysik als Anti-Theologie: Die Philosophie Spinozas im Zusammenhang der religionsphilosophischen Problematik*, str. 22.

da opstoji i da čini od drugog uzroka koji je također konačan i ima određeni opstanak: a ovaj opet uzrok može opstojati i može biti određen da čini samo od drugog uzroka koji je također konačan, ima određeni opstanak i određen je da opstoji i da čini, i tako u beskraj [...] A ono što je konačno i što ima određeni opstanak ne može biti proizvedeno iz apsolutne naravi nekog Božjeg atributa; jer sve što slijedi iz apsolutne naravi nekog Božjeg atributa jest beskonačno i vječno. (*E I, 28*)

Tu je sadržan i problem Spinozina shvaćanja božanske supstancije. Ona je za njega:

1. *Beskonačna* (*E I*, definicija VI; *E I, 8*).
2. *Jedincata*. Jedincatost božanske supstancije proizlazi iz njezine beskonačnosti, jer kada bi postojalo više supstancija, one bi svaka svojom zasebnošću i samostalnošću ukonačile jedna drugu, pa se onda više i ne bi moglo govoriti o 'beskonačnoj' supstanciji; osim toga, za tu supstanciju Spinoza kaže da je 'najsavršenije biće' (*E I, 11*, drugačiji dokaz) koje kao takvo može biti samo jedno. Spinoza jedincatost supstancije dokazuje i pomoću njezinih atributa, jer samo jedna supstancija može imati sve moguće attribute, što znači da ne može s drugom supstancijom dijeliti jedan ili više atributa (*E I, 14*, poučak).
3. *Vječna*. Vječnost božanske supstancije često navodi kada govori o Bogu (*E I, 10*, primjedba; *E I, 11*; *E 19*, dokaz). U pismu 35 dokazuje vječnost Boga ili božanske supstancije na način da kaže kako se Boga mora zamišljati kao vječnog. On je, prije svega, nužno postojeći, a kad bi ga se zamišljalo kao vremenitog, odnosno ako bi mu se pridalo određeno vremensko trajanje, onda bi ga se izvan tog određenog trajanja zamišljalo kao nepostojećeg, što je nespojivo s njegovim nužnim postojanjem.
4. *Nedjeljiva*. U *E I, 12* kaže: "Ne može se istinski pojmiti nijedan atribut supstancije iz kojega bi slijedilo da se supstancija može dijeliti." Osim toga, dio koji bi nastao iz eventualnog dijeljenja supstancije bio bi konačna supstancija, a konačna supstancija predstavlja *contradictio in adiecto*, jer je supstancija nužno beskonačna (*E I, 13*, primjedba).
5. *Neodređena*, tj. neodrediva. Ta neodredivost također proizlazi iz Božjeg savršenstva, o čemu se izjašnjava u pismima 36 i 50. U ovom drugom pismu navodi čuvenu izreku [*omnis*] *determinatio est negatio*, tvrdeći da oblik nije drugo do određenje, a određenje je nijekanje. Drugim riječima, ako je Bog određen, onda je nužno i limitiran, ograničen, definiran.

6. *Nepromjenljiva*. U *Metafizičkim mislima*⁶ dokazuje da Bog ne može biti promjenljiv jer promjenljivost implicira nesavršenstvo, odnosno potrebu da se kreće prema cilju kako bi postigao savršenstvo.
7. *Jednostavna*. Oznaka Božje jednostavnosti nužno ide uz oznaku Božje bezdjelnosti i neodredivosti (pismo 36).

Spinoza je očito dijelio parmenidovsko poimanje prapočela, jer takvo monolitno, statično i jednostavno prapočelo teško podnosi ili prihvaća pored sebe (ili u sebi) neko konačno biće. Zbog toga krajnje složeni problem njegove ontologije ostaje prije svega mogućnost nekog bića pored (ili unutar) božanske supstancije, a samim time i vremenski-zbiljsko proizlaženje ili proizvođenje takvog bića iz te supstancije. Budući da je onemogućena zbiljska uzročnost konačnih modusa od strane Boga, Spinozi je preostalo jedino zamišljati to uzrokovanje na jednoj drugoj razini:

Ono što kod Spinoze ostaje neobjašnjeno jest način na koji se Bog posebljuje i ukonačuje u svoje atribute i moduse. Kod Spinoze nije jasno riješen problem izvođenja bića iz bitka, ako to nije matematički, odnosno geometrijski način, kao što aksiomi i postavke izvire iz definicije.⁷

Problem spojivosti vječne i beskonačne dimenzije (pri čemu se misli na Božje atribute, koji su beskonačni u svom rodu) s vremenitom i konačnom dimenzijom Spinoza nije uspio riješiti ni nakon što mu je na njega izričito ukazao Tschirnhaus.⁸

Dakle, na djelu imamo dvostruku i paralelnu uzročnost, koja izriče razliku između imanentne uzrokovanosti (od strane supstancije) koja neposredno određuje bit modusa i izvanjske uzrokovanosti (od strane drugih modusa) koja određuje egzistenciju modusa.⁹ Bit predstavlja unutarnji ustroj, a egzistencija djelovanje zbiljskih bića i njihovu borbu za svoj opstanak (*conatus perseverandi*). Ta paralelnost i dualizam “u sasvim formalnom pogledu ugrožava jedinstvo Spinozina sustava i otvara jaz u koji se prijeti smjestiti svaki dualizam fizike i metafizike, vremenitosti i vječnosti, konačnosti i beskonačnosti.”¹⁰ Kao što je već rečeno, matematičke entitete – posebice shvati li ih se kao puka *entia rationis* kojima ne pridolazi nikakav fizički realitet – ne smije se svoditi na istu razinu s

⁶ Usp. B. de Spinoza, “Metafizičke misli”, str. 254 (IV. poglavlje drugog dijela).

⁷ M. Cipra, *Temelji ontologije*, str. 113.

⁸ Usp. B. de Spinoza, *Listopisi*, pisma 59, 60, 80 i 83.

⁹ Usp. T. Kisser, *Selbstbewußtsein und Interaktion: Spinozas Theorie der Individualität*, str. 66.

¹⁰ T. Kisser, *Selbstbewußtsein und Interaktion: Spinozas Theorie der Individualität*, str. 67.

bîtima zbiljski postojećih individua. Bit po sebi može također biti samo zamišljena:

Razlog (*ratio*) je naime, prema tradicionalnom izlaganju, unutrašnja formalna bit stvari, njezina logička narav, kojom spoznajemo što neka stvar jest, neovisno o tomu postoji li ona stvarno ili ne. Riječju i pojmom ‘uzrok’ sugerira se pak činjenica zbiljskog postojanja toga o čemu je riječ.¹¹

No ako je riječ o zbiljski postojećem biću, onda njegova bit ne postoji u istoj dimenziji u kojoj postoji matematički entitet, jer bit zbiljski postojećeg bića ima objektivnu opstojnost bez obzira da li je neki čovjek izvana pomišlja, svojevolumino konstruira, ili ne. No Spinozi očito preostaje dodijeliti bîti upravo ontologijski status matematičkih entiteta jer, kao što je spomenuto, ne uspijeva riješiti problem spojivosti ili kompatibilnosti beskonačne i vječne božanske supstancije te konačnih i vremenitih modusa. Općenitije rečeno, božanska supstancija (kao punina savršenstva i bitka) ne može konačnom biću u cjelini (pa onda ni bîti tog bića) udijeliti bitak, što znači da konačno biće, kao i sveukupnost konačnih bića (kozmos) ostaje bez bitka, zbog čega je Hegel spinozizam opravdano proglasio akozmizmom.¹²

Spinozine ontologijske premise u početnom dijelu *Etike* ne dopuštaju proizvođenje ili nastajanje drugih zbiljskih bića. S druge pak strane, velika očaranost matematikom dovode ga do mišljenja kako bîti slijede iz Boga kao što matematičke istine slijede iz prvih definicija i postavki. Konačna bića (tj. njihove bîti), dakle, u Spinozinu sustavu proizlaze iz Boga, ali to nije zbiljsko proizlaženje ili proizvođenje, već slijeđenje u puko logičkom ili spoznajno-teorijskom smislu. Preciznije rečeno, ako iz Boga i slijede bîti, to ne znači da slijede i zbiljski postojeća konačna bića u vremenu. Ona pak bit koja je proizišla iz Boga može stoga biti tek puka mišljevin.

Sintagma ‘geometriziranje stvarnosti pod vidikom bîti’ dobiva sada jasnije obrise. Ako se unutar spinozizma uopće može govoriti o stvarnosti konačnih modusa (a onda i kozmosa), ta bi se stvarnost zapravo sastojala samo od bîti bića koje slijepom nužnošću slijede iz božanske supstancije, kao što i matematički entiteti bezvremenski slijede iz početnih definicija i postavki. Egzistencija (koja sadrži i izražava bitak) ne može imati dodira s Bogom iz ranije navedenih razloga, što znači da ona i ne postoji zbiljski jer božanska supstancija sadrži puninu bitka, a iz nje može slijediti samo nešto beskonačno i vječno, dok su konačni modusi vremeniti i konačni. Sama po sebi se nameće kritika da u tom slučaju ne može postojati ni

¹¹ D. Barbarić, “Prethodne napomene o izvorištu i vidokrugu racionalizma u filozofiji”, str. 34–35.

¹² Usp. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, str. 163.

bit, koja bi bez svoje egzistencije bila tek puka mišljevin. No zaoštri li se kritika do kraja, mora se ustvrditi da bit ne bi mogla imati ni takav ontologijski status, jer je ne bi imao tko pomišljati. Nepostojeći čovjek (ili neka druga konačna razumska bića) očito je ne može pomišljati, a ne može imati ni ontologijski status, recimo, nekakve ideje u Bogu, jer Bog nema razuma (*E I*, 17, primjedba). Osim toga, bogata raznolikost tako pretpostavljenih biti (ideja) u Bogu ne bi bila spojiva s njegovom jednostavnošću, koja pak sa svoje strane isključuje bilo kakvo sadržajno određivanje. Stoga bi ontologijski status biti možda najispravnije bilo kvalificirati kao 'prividno postojeće mišljevine'. Tim više se netom navedena Hegelova kritika upućena spinozizmu pokazuje opravdanom.

Imanentni i tranzeuntni uzrok

Iako je o ovom specifičnom aspektu, zbog unutarnje nerazdvojjivosti s prethodna dva aspekta, već dosta rečeno, ovdje se može pridodati još koja misao. Iako se može činiti, a možda se donekle i samom Spinozi to činilo, da je imanentnom uzročnošću riješio pitanje uzrokovanosti konačnih modusa pod vidikom njihove biti, a tranzeuntnom uzročnošću pitanje uzrokovanosti konačnih modusa pod vidikom njihove egzistencije, oba su rješenja ipak nezadovoljavajuća. Iako je za obje uzročnosti već u glavnim crtama pokazano zašto su nezadovoljavajuće razvijene, navest ću i Spinozin čuveni i prijeporni pokušaj rješenja tranzeuntnog uzrokovanja. To 'rješenje' više zamagljuje problem nego što ga istinski rješava.

Spinoza kaže da nešto konačno ne može slijediti iz apsolutne naravi nekog Božjeg atributa, jer sve što slijedi iz apsolutne naravi nekog Božjeg atributa jest beskonačno i vječno. To znači da je to konačno moralo slijediti iz Boga ili iz nekog njegova atributa ukoliko (*quatenus*) se on promatra kao da je aficiran nekim modusom (*E I*, 28, dokaz). Termin *quatenus* je problematičan jer je Spinoza svojim temeljnim ontologijskim premisama onemogućio da nešto konačno zbiljski proizide iz božanske supstancije. Postavlja se pitanje: tko bi uopće mogao Boga aficirati nekim konačnim modusom i može li on njime biti aficiran? Budući da Spinoza jasno kaže da je Bog jedan i beskonačan, onda on ne bi mogao biti aficiran nečim što nije on. Također ne bi mogao aficirati samoga sebe jer bi to značilo svojevrstu promjenu i gibanje u njemu, što je pak nespojivo sa Spinozinim postulatom Božje nepromjenljivosti. Promjenljivost je, kao što je već rečeno, nekompatibilna s pojmom Božje savršenosti. Spinoza i sam kaže da iz Boga, ili nekog njegova atributa, konačni modus može uslijediti jedino ukoliko je Bog, ili njegov atribut, modificiran modusom (odnosno modifikacijom) koji je konačan i ima određeni opstanak (*E I*, 28, dokaz), no prije toga (*E I*, 26, dokaz) kaže da je Bog djelatni uzrok i biti i

opstanka konačnih modusa, čime zapravo upada u začarani krug. Naime, nije adekvatno riješio pitanje odakle bi dolazila inicijativa za proizvođenje konačnih modusa. Od Boga ne može dolaziti ta inicijativa zbog već spomenutih svojstava koje Spinoza pripisuje Bogu, ali i zbog toga što je ono što proizlazi iz Boga i njegovih atributa po definiciji vječno i beskonačno (E I, 21, 23). Ta inicijativa također ne može dolaziti od konačnog modusa zato jer je jedino Bog djelatni princip.

Isti problem možemo osvjetliti i drukčije te pitati: kako je uopće mogao nastati prvi konačni modus koji bi potom, kao već postojeći, modificirao Boga ili njegov atribut, uslijed koje modifikacije bi nastao sljedeći konačni modus itd., ukoliko prije njega ne postoji neki drugi, prethodni, konačni modus koji bi modificirao Boga ili njegov atribut? U tom kontekstu sporni termin *quatenus* može predstavljati tek privid rješenja teškog ontologijskog problema imanentnog spinozizmu. Budući da Bog načelno ne može biti aficiran ili modificiran, onda izričaj 'ukoliko se promatra kao aficiran' teško da može imati ikakvog značenja.

Funkcionalnost Spinozine metafizike i ontologijsko raslojavanje realiteta

Ova je analiza ukazala na jedan od strukturnih problema unutar samih temelja Spinozina filozofijskog sustava. Pokušat ću sada nešto reći o jednom od razloga ne samo problema ontologijske stratificiranosti realiteta, nego i općenito njegove ontologije.

Pitanje raslojenosti realiteta očito je usko i dubinski povezano s jednim drugim ontologijskim pitanjem, a to je pitanje odnosa i spojivosti jedne, vječne i beskonačne supstancije s mnogim, vremenitim i konačnim bićima. Budući da Spinoza nije uspio pokazati zbiljsko uzrokovanje konačnih modusa od strane beskonačne božanske supstancije, rješenje je vidio u 'matematičkom modelu'. No pritom je, kako se čini, pomiješao dvije ranije spomenute razine realiteta. Sada se možemo pitati o uzrocima zanemarivanja one bitne distinkcije između matematičkih i zbiljskih entiteta.

Rješenje valja tražiti na tragu Spinozine želje da izgradi sustav čiji će završni dio (etika) biti neoboriv i jedinstven. Matematika mu je bila važna, ali još važnija mu je bila etika, te je matematika, odnosno matematička deduktivna metoda i model, trebala predstavljati uzor za dolazak do onog uzvišenog cilja. Spinozi je, dakle, prije svega stalo do ispravne etike, do koje se može doći jedino ispravnim i jedinstvenim uvidom u strukturu stvarnosti. Ispravna etika, na temelju ispravne i jedinstvene spoznaje, pokazuje čovjeku koji je najbolji put da ostvari svoje blaženstvo, ali i da šire društvo bude savršenije. U tom nastojanju Spinozi je bilo važno izgraditi

strogo deduktivni sustav, u kojemu se pokazuje da sve nužno slijedi iz božanske supstancije. Neprihvatljivi su mu u tom smislu biti termini poput ‘slučajno’ ili ‘moguće’, jer oni narušavaju strogu deduktivnost koju je Spinoza svakako htio razviti u svom sustavu, koja je jamčila istinitu i jedinstvenu spoznaju za sve, a koja je za uzor imala prije svega matematičku (tj. geometrijsku) metodu. Njegova geometrizirana ontologija (pod vidikom esencija) bila je zapravo u funkciji čvrste spoznaje i ispravne etike. Ne smije nas pritom zbuniti Spinozino inzistiranje da filozofija mora započeti s Bogom. On se čvrsto zalaže za ‘red filozofiranja’:

Jer za božansku narav koju treba misliti prije svega drugoga, budući da je ona kako po spoznaji tako i po naravi prva, oni vjeruju da je po redu spoznaje posljednja te da su stvari koje nazivaju predmetima ćutila od svih prvotnije. (E II, 10, primjedba)

Istina je da on ističe ontologiju, koja je u bitnome zapravo i teodiceja, kao početni dio sustava, ali ta je ontologija ipak u bitnome u službi izgradnje jedinstvene epistemologije i etike. Stoga s pravom kaže Bartuschat da je “Spinozina metafizika bezuvjetne supstancije jedna *funkcionalna* metafizika, koja svoju legitimaciju ima u tome da razjasni jedan fenomenski sklop.”¹³ Taj fenomenski sklop je čovjek u njegovu spoznavajućem i etičkom djelovanju. Na istome je tragu i sljedeća misao O. Žuneca: “Metafizički, ontologijski i gnoseologijski dijelovi u funkciji su etičkog interesa filozofiranja i nisu cilj po sebi...”¹⁴ Dakle, etika (do koje vodi epistemologija) je cilj, a ontologija (po uzoru na matematiku) sredstvo.

Bibliografija

Barbarić, D. 1997. “Prethodne napomene o izvorištu i vidokrugu racionalizma u filozofiji”, u: Barbarić, D. (ur.), *Filozofija racionalizma* (Hrestomatija filozofije, sv. V. Školska knjiga, Zagreb 1997), str. 7–47.

Bartuschat, W. 1996. *Baruch de Spinoza* (München: Verlag C. H. Beck).

Cipra, M. 2003. *Temelji ontologije* (Zagreb: Matica hrvatska).

Cramer, W. 1966. *Spinozas Philosophie des Absoluten* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann).

Hegel, G. W. F. 1986. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III* (Frankfurt am Main: Suhrkamp).

Ivaldo, M. 2003. *Introduzione a Jacobi* (Roma-Bari: Editori Laterza).

¹³ W. Bartuschat, *Baruch de Spinoza*, str. 62.

¹⁴ O. Žunec, “Benedikt de Spinoza”, str. 505.

Kisser, T. 1998. *Selbstbewußtsein und Interaktion: Spinozas Theorie der Individualität* (Würzburg: Königshausen & Neumann).

Spinoza, B. de 1997. "Metafizičke misli", u: Barbarić, D. (ur.), *Filozofija racionalizma* (Hrestomatija filozofije, sv. V. Školska knjiga, Zagreb 1997), str. 235–263.

— 2000. *Etika, dokazana geometrijskim redom* (preveo Ozren Žunec. Zagreb: Demetra).

— 2003. *Listopisi: Razmjena pisama između Spinoze i njegovih suvremenika od 1661. do 1676.* (preveo i priredio Ozren Žunec. Zagreb: Demetra).

Walther, M. 1971. *Metaphysik als Anti-Theologie: Die Philosophie Spinozas im Zusammenhang der religionsphilosophischen Problematik* (Hamburg: Felix Meiner Verlag).

Žunec, O. 2000. "Benedikt de Spinoza", u: Spinoza, B. de, *Etika, dokazana geometrijskim redom* (Zagreb: Demetra), str. 485–521.

Two Layers of Spinoza's Ontology

MIROSLAV FRIDL

ABSTRACT: The paper aims to present Spinoza's understanding of the ontological status of finite beings, which was heavily influenced by mathematics, i.e. geometry. Spinoza stratified finite beings (finite modes) into two fairly incompatible layers: the one subjectively conceived (in the same way as mathematical entities may be considered subjectively conceived), while the other is the objective level. The first level is related to the essence of being that is caused by God through immanent causality: here, we speak of entailment on the logical and epistemological level (reason and consequence), and not the level of reality (cause and effect). Unlike essence, existence represents the second level of being: existence is caused by the real finite being through transeunt cause. The first level, by its ontological status, is very close to mathematical entities, therefore the qualification that Spinoza 'geometrized reality under a species of the essences'. Namely, he geometrized the segment under the scope of ontology, i.e. the essences of finite modes. The final part of the paper is dedicated to one of the main reasons why Spinoza failed to provide a satisfactory solution to this ontological problem, which is not the only such problem of his system. This would be that Spinoza paid too much attention on ethics (and consequently on epistemology that leads to proper ethics), to the detriment of metaphysics, i.e. ontology as general metaphysics. For Spinoza, ontology is subjected to epistemology and ethics, therefore the name 'functional metaphysics'.

KEYWORDS: Reason, consequence, cause, effect, God, substance, immanent and transeunt cause, essence, existence.